

СВОЛОК ІЗ КОЛЕКЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

XVI – XVIII ст. – важливий історичними та культурними подіями для України час. Цінними є рідкісні джерельні речові пам'ятки матеріальної культури, які відображують своєрідність народної архітектури та побуту, світогляд та ментальність українців. Основним завданням пропонованої статті є висвітлення пам'ятки монументально-декоративного мистецтва – різьбленого з написом сволоку (ЗКМ – 4302, КВ – 8615). Аналіз цього предмету надає змогу заглибитись у товщу культурної спадщини України. Так, сволок є одним із конструктивних елементів українського традиційного житла – хати, яка була не тільки архітектурним об'єктом, а й своєрідною світоглядною категорією. Експонат, згідно акту прийому-здачі № 2179 від 15 грудня 1965 року, був переданий Харківським історичним музеєм Запорізькому обласному краєзнавчому музею. Подібна пам'ятка є в експозиції «Запорозькі Січі і запорозьке козацтво на території краю» Нікопольського державного краєзнавчого музею – сволок з хати сотника Г. Л. Потоцького (ІП – 233), який датується 1733 р. [1, с. 102]. Ще два сволоки – у Музеї історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця», які були передані у 1976 році Дніпропетровським історичним музеєм [2, с. 102].

Одними з перших звернули свою увагу на сволоки з написами дослідники А. О. Скальковський [3], Д. Ч. Вертіляк [4], Д. І. Яворницький [5]. Джерела, на нашу думку, можна умовно поділити на наступні групи: до першої – віднести історично-етнографічні розвідки дослідників XIX століття, які стосуються культури побуту [6, 7, 8, 9]; до другої – наукові дослідження XX – початку XXI ст., в яких систематизовані факти слов'янського етнографічного минулого та спеціальну літературу з художньої обробки дерева [10, 11, 12, 13, 14]; до третьої – сучасні публікації матеріалів наукових конференцій, музейних каталогів, де про сволоки йде конкретна мова, а не в загальному контексті розвитку архітектурно-мистецької спадщини [1, 2, 15, 16]. В окрему групу можна виділити літературу стосовно семантики народних художніх образів [17].

В українському, російському та білоруському житлі переважали конструкції стелі на сволоках. При будівництві помешкань дошки настелялися на балки, які спиралися на один поздовжній або кілька поперечних сволоків, а зверху засипалися (набивалися) глиною. «Потолок поддерживается изнутри стропницами, балками, идущими поперек дома, и носящими название: «сволок» [6, с. 131]. Сволок мав ще такі назви: «матиця», «трям». В дослідженні О. Харузіна надається інформація про етимологію термінів: «слово трам (матиця) німецького походження; оно встречается, кроме Северо-Западного края, среди славян еще в польском и чешском (tram) в смысле бревна, балки, перекладины, стропила, а равно у словинцев – в смысле матицы. У немцев и словинцев есть обычай вырезать на траме-матице год постройки дома, почему они являются обыкновенно датированными. Слово балка немецкого происхождения и встречается в нашем языке, кажется, не раньше XV в. (балка) в смысле бревна вообще; кроме великорусского слово это употребляется в малорусском наречии (балка), а равно в польском языке: balka – бревно, перекладина» [7, с. 240].

Видатний етнограф і фольклорист М. Ф. Сумцов в одному із своїх досліджень «Слобожане» приводить такі відомості: «В домах в старовину на Слобожанщині,

на Запоріжжі, в Полтавщині сволок в головній світлиці був вирізний з написом. Декілька таких сволоків описав Еварницький і зберіг для Катеринославського музею Поля. Пожари та перебудови осель знищили такі сволоки. Зараз вони зустрічаються в старих домах дуже зрідка. В слоб. Боромлі на хуторі професора М. Ф. Сумцова є такий сволок, перенесений з колишнього старого дому. Сволок має 6 арш. вдовж і 5 вершків завширшки, з нарізами на усьому протязі і з таким написом з боку насупроти вхідних дверей, щоб усякий бачив: «Именем твоім жизнь наша утверждается и совершается во веки». Під цим написом хрест з літерами «І. Н. Ц. І. Ника». Під хрестом: «Создася дом сей рабом божіим Семіоном Михайловичем Сумцем мая 2 дня 1776». Такі хронологічні релігійні написи для українців за старі часи мали чималу вагу; вони не тільки затверджували й освячували будівлю, але однаково затверджували й освячували все життя старого богобоязливого українця і міцно зв'язували його з рідним краєм» [8, с. 137].

Етнографічні експедиції з метою вивчення народних пам'яток здійснював М. І. Костомаров, в своїй «Автобиографии» він висловив таку думку: «Скоро я пришел к убеждению, что историю нужно изучать не только по мёртвым летописям и запискам, а и в живом народе». В 1873 році дослідник подорожував Катеринославщиною, оглядав Дніпровські пороги та береги: «Возвращаясь в Капуловку, я заходил в одну хату, построенную еще в запорожские времена одним из запорожских товарищей. Имя этого строителя хаты вырезано им ножом на сволоке» [9, с. 634]. В 1880 році І. Репін мандрував місцями розташування Запорозьких Січей, зробив багато замальовок. Малюнки сволоку і луток він надав Д. І. Яворницькому для ілюстрацій в книзі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» [5, с. 30].

Декоративне різьблення підкреслювало конструктивне значення елементів. Виробництво і побут — дві сторони єдиного процесу життєдіяльності людей. Пов'язана з побутом обрядність була невід'ємною складовою також і побуту. Зумовлені світоглядом обрядові дії були для тодішніх людей так само важливі, як і вся діяльність в сфері побуту. Одним з провідних втілень української національної ментальності є хата. В народних повір'ях, звичаях, казках та піснях чимале значення в хаті мають піч, покуть, поріг і сволок. Загальновідомо, що в давнину люди боялися злих духів не менше, ніж ворогів і звірів, тому намагалися захиститися різними способами. Житло заповнювалося магічними знаками, речами, оберегами. Оздоблені спеціальним орнаментом отвори (двері, вікно, комин) ставали перепорою для нечистої сили. Кожна річ в хаті перетворювалася в магіко-практичний оберіг [10, с. 237].

В різних регіонах України значення оберегу також мав різьблений орнаментальний декор, яким прикрашався сволок. Це і Гуцульщина, де за традиційними уявленнями гуцулів, композиція, якою прикрашений сволок, повинна була захищати людей від ворожих та шкідливих сил і сприяти благополуччю родини. На Полтавщині характерною особливістю інтер'єру (типовий для лівобережних районів України) був «поперечний сволок», який стягував дві протилежні поздовжні стіни хати і конструктивно не був пов'язаний із традиційним поздовжнім сволоком, який становив основу несучої конструкції стелі. На сволоках вирізьблювали культові обереги (хрест, солярні знаки — кружала, кола тощо), іноді дату зведення хати та прізвище господаря. На Поділлі антропеїчні функції архітектурно-конструктивних елементів виконували паперові прикра-

си — «витинанки». На Київщині (типовий інтер'єр для правобережних районів України) балки стелі прикрашувались «безконечником» — хвилястою лінією («кривулькою») із ритмічно розташованими по обидва боки від неї кольоровими плямами («крапками», «квітками», «листочками», «виноградом», «сливками» тощо). Мальовані композиції узгоджувалися із кольором традиційного вбрання цих районів.

В побуті відображався і космологізм мислення людини. Образ дому відповідав образу світу. Вертикальна структура житла ототожнювалась з трьома сферами: небесною, наземною, підземною. Архітектурний декор був тією ланкою, яка пов'язувала частини внутрішнього та зовнішнього простору. При оздобленні інтер'єру використовували принцип виділення границь. Так сволок був межею між «передньою» та «задньою» частинами дому. За звичаєм гість ніколи не заходив за сволок без запрошення хазяїв дому. Матиці надавалося ще таке символічне значення: «В «Слове о полку Игореве» кн. Святослав видит зловещий сон, что в его тереме златоверхом доски без кнеса (Уже дѣскы безъ кнѣса въ моемъ теремѣ златоврѣсѣмъ [18, с. 112]), т. е. без сволока или матицы. Если терем был златоверхий, то, вероятно, и сволок был не простой, а с какими-нибудь украшениями или надписями. И в настоящее время народ верит, что если приснится, что падает сволок или доски без сволока, в доме кто-нибудь умрет» [19, с. 202]. «Очевидно, в забобонах Русі зруйнований князьок означав нещастя, загибель. Не виключно, що дане місце сну Святослава якось пов'язане з похоронними звичаями дохристиянських часів. Щоб душі померлого, яка може шкодити живим, заплутати шляхи назад, мерця виносили не через двері, а через розібраний поміст. Так, зокрема, виносили з княжого будинку в 1015 р. тіло Володимира Святославовича. Можливо, що раніше виносили тіло з примітивних жител-напівземлянок через отвір у розібраній стелі-даху» [18, с. 499].

Таким чином, сволоку відводилась особлива роль у народному житті. Це відображалось в одному із головних обрядів «сволоковщині», який супроводжував будівництво хати у багатьох районах України. На початку ХХ ст. були зафіксовані випадки «будівельної» жертви під сволок: під голову закладали ладан, а під глухий кінець — хліб з сіллю, гроші та вовну, покривали кожухами або хустинками й обережно підіймали на стіни і намагалися не бити, «бо буде голова у хазяїна боліти, або часто чадітиме». Під час обрядодій відбувалася розмова хазяїна з майстрами: «Дай же, Господи, щоб нам благополучно прожить у новому домі: мені і хазяйці і моему чадові, щоб ми діждали поженіть у новому домі і поодавать і щоб Господь хранив і пожаром і худим случаем», — говорив хазяїн, а майстри йому відповідали: «Господи, поможи і благослови. І пресвятая Богородице, помоли свого Сина за сей дом, щоб Господь дав їм благополучну жизнь. І святой ангел, моли пресвятую Богородицю за сей дом» [15, с. 139]. Зміст цієї розмови переключався із словами надписів на сволоках.

Сволок із колекції Запорізького краєзнавчого музею вирізаний з дерева (дуб), має довжину 495 см, висоту 30 см, уступчастий. Вздовж всієї довжини проходить напис: «БЛАГОСЛОВЕНИЕМ БОГА ОТЦА ИЗВОЛЕНИЕМ СЫНА И ДЕЙСТВИЕМ СВЯТОГО ДУХА, СОДЕЯН ДОМ СЕЙ РАБОМ БОЖИМ СВЯЩЕННОИЕРЕЕМ СИМЕОНОМ ПЕТРОВИЧЕМ КРЕСТОВИМ КРИЛОВСКИМ НАМЕСТНИКОМ 1719 ГОДА МАРТА 20 ДНЯ» (рис. 1) *. Посередині сволоку знаходиться зображення хреста. Над ним майже непомітний напис: «ІНЦІ», зверху ліворуч хреста — «ІС»,

* Автор висловлює щире подяку Дровосековій О. В. за виконання ілюстрацій.

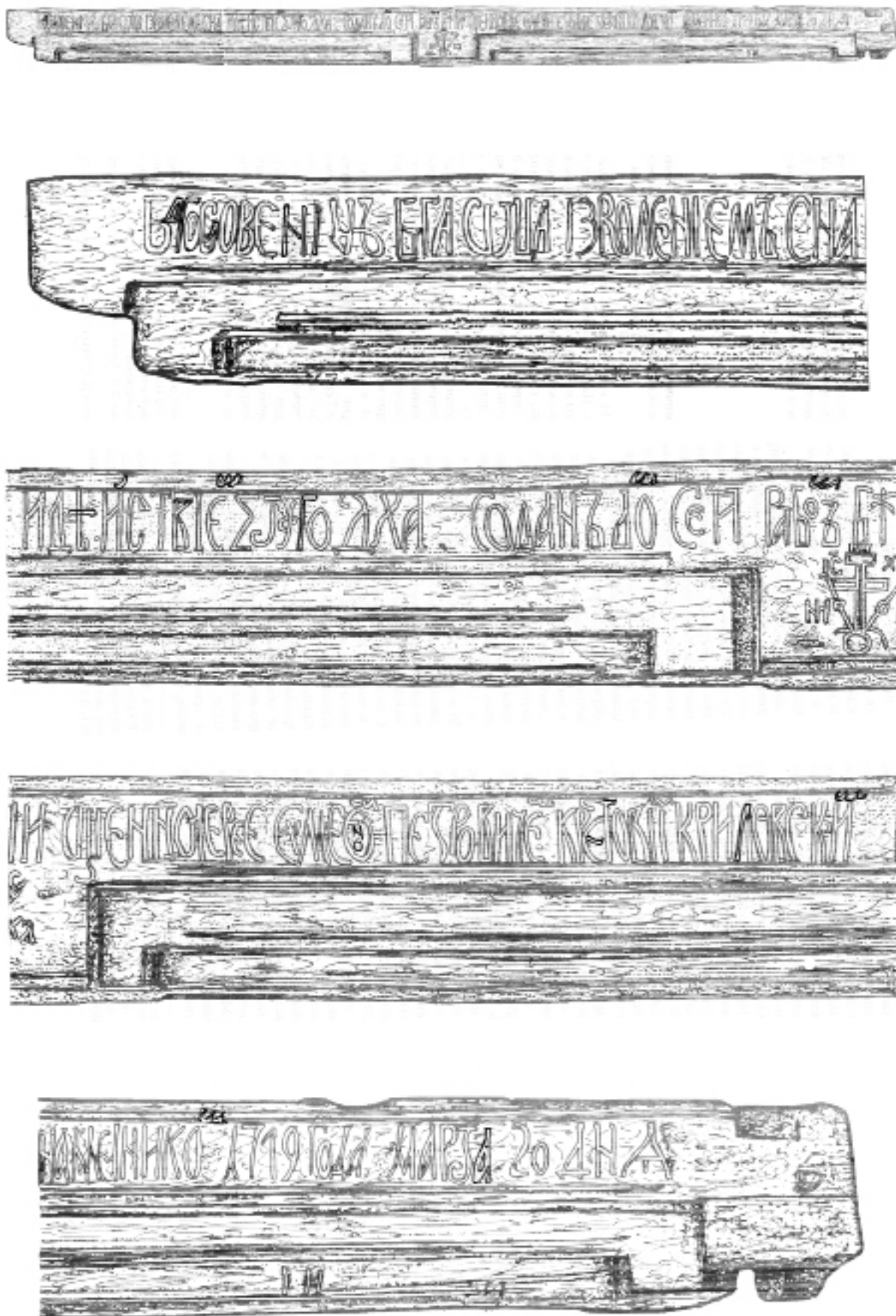

Рис. 1. Сволук. Загальний вигляд та напис

праворуч «Х С»; знизу зліва — «Н І», праворуч — «К А». На нижній стороні, у центрі сволоки орнаментовано однією великою шестипелюстковою розеткою ($d = 16,5$ см), яка замкнута в коло пояском з зигзагоподібною лінією. Навколо неї розташовано шість маленьких ($d = 7 - 7,2$ см). З кожного краю також є по розетці ($d = 11$ см). Техніка — контурне та тригранне різьблення.

В орнаменті на сволоку можна простежити поєднання та трансформацію символів архаїчних часів та християнських вірувань (рис. 2). Згідно з Б. О. Рибаківим: «... с культом верховного небесного божества связан определенный символ — «колесо Юпитера» с шестью спицами. Круг с шестилепестковой розеткой внутри, «громовой знак» был полисемантичен: он выражал и идею

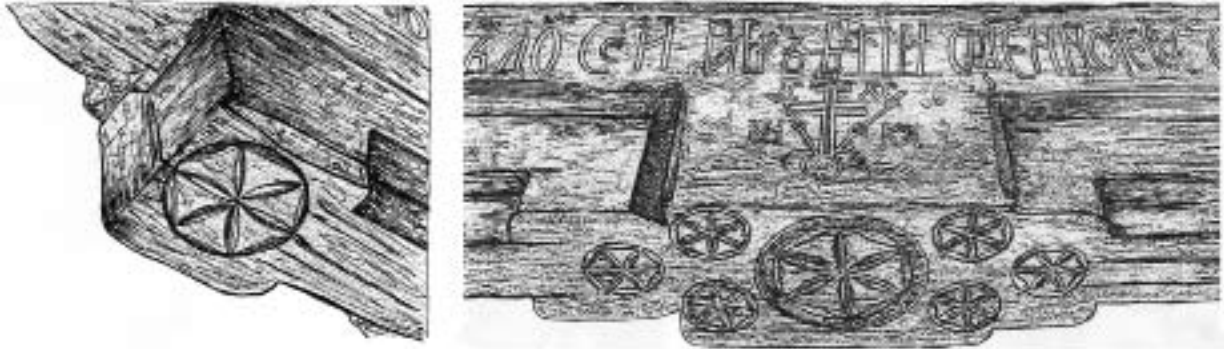

Рис. 2. Орнамент на сволоку

солнца («вещь бо есть солнце свету»), и идею «белого света», всей Вселенной. Солнце в народном искусстве могло обозначаться разными способами (круг, крест, крест в круге, круг с восьмилепестковой или шестилепестковой розеткой), но понятие «белого света», идентичное понятию Рода, выражалось только шестилепестковой розеткой, только колесом с шестью спицами» [20, сс. 307, 455, 456, 457]. Цей символ розміщували на найвищих місцях будівлі, в тому числі і на сволоках. Інколи композиція була із декількох сонць, які як би біжать одне за одним, а центральне місце займало «колесо Юпитера» — «Білий Світ». В християнстві «неосяжаемому и неисповедимому» Світу був протиставлений Ісус Христос: «Опять говорил Иисус к народу и сказал им: Я — свет миру; кто последует за Мною, тот не будет ходить во тьме, но будет иметь свет жизни» (Евангелие от Иоанна, гл. VIII, 12). Язичництво було системою світогляду, основу якої становили поняття закону гармонії суспільства і природи, пов'язані з ідеєю універсального колообігу і зодіакальною моделлю Всесвіту. Воно відбивало найважливіші сторони господарської, духовної сфер давніх суспільств та їхнього природного оточення і тому тогочасна символіка є одним із найважливіших джерел у вивченні давнини. У народному середовищі поняття «Род» зустрічалося до самого кінця XIX сторіччя. «Колесо Юпитера» трансформувалося в монограму Ісуса Христа.

Різьблений сволок з написом з українського житла початку XVIII сторіччя є унікальним експонатом, своєрідною знаковою системою, яка свідчить про збереження та переплетіння в народній пам'яті архаїчних та християнських вірувань. Предмет надає змогу ознайомитися як з конструктивними прийомами будівництва, так і з семантичними елементами. Ілюструє побут українського населення початку XVIII сторіччя.

Бібліографія

1. Перелік музейних предметів з фондів НДКМ // Микитинська Запорозька Січ і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття : матеріали Всеукр. наук. конф. — Нікополь : РПЦ Січ, 2008. — С. 97 — 103.
2. Мірущенко О. Сволоки з колекції Національного заповідника «Хортиця» / О. Мірущенко, А. Клименко // Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. — Запоріжжя : Видавець Глазунов С. О., 2008. — С. 245 — 249.
3. Скальковский А. А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края / А. А. Скальковский. — Одесса : тип. Л. Нитче, 1850. — Ч. 1. — 366 с.
4. Вертильяк Д. Ч. Запорожская старина: Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах. Надписи на домовых сволоках / Д. Ч. Вертильяк // ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. 2. — С. 823 — 825.
5. Эварницкій Д. И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. В двух томах / Д. И. Эварницкій — СПб. : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. — Ч. II. — 257 с. : ил.
6. Харузина В. Н. Заметки о крестьянском жилище в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии / В. Н. Харузина // Этнографическое обозрение. — 1905. — № 2 / 3. — С. 127 — 147.
7. Харузин Ал. Славянское жилище в Северо-Западном крае / Ал. Харузин. — Вильна : Типо-Литография Товарищества п. ф. «Н. Мац и Ко», 1907. — 342 с. : ил.
8. Сумцов М. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов — Харків : Союз, 1918. — 239 с.
9. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. — К., 1989. — 736 с.
10. Історія української культури. У п'яти томах. — К. : Наукова думка, 2001. — Т. 2. — 1246 с.
11. Этнография восточных славян. — М. : Наука, 1987. — 557 с.
12. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. — Л. : Наука, 1983. — 191 с.
13. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины / В. П. Самойлович. — К. : Будівельник, 1989. — 344 с. : ил.
14. Двойникова Е. С. Художественные работы по дереву / Е. С. Двойникова, И. В. Лямин. — М. : Высшая школа, 1972. — 247 с.
15. Пригарін О. А. Надписи на сволоках хат запорозьких козаків / О. А. Пригарін // Регіональне і загальне в історії : зб. тез міжнарод. наук. конф. — Дніпропетровськ : Пороги, 1995. — С. 137 — 140.
16. Василенко А. Ю. Орнамент на сволоках доби козацтва: інтерпретація та аналіз елементів / А. Ю. Василенко // Заповідна Хортиця. Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці : матеріали IV міжнарод. наук.-практ. конф. — Запоріжжя, 2010. — С. 210 — 214.
17. Символічні коди народної культури (міфологія, фольклористика та етнологія). Бібліографічні матеріали з білоруської, російської та української міфології, фольклору та етнології / [уклад. Н. В. Аксьонова, Ю. Ю. Полякова, М. І. Філон, О. Є. Хомік]. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. — 336 с.

18. Слово о плъку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви / [упоряд. Л. Махновець]. — К. : Наукова думка, 1967. — 521 с. : іл.
19. Сволок // Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. — СПб., 1900. — Т. XXIX. — С. 202.
20. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1981. — 608 с.

Яценко С. П.

Сволок из коллекции Запорожского краеведческого музея

В статье рассматривается и вводится в научный оборот экспонат начала XVIII века из коллекции Запорожского областного краеведческого музея. Резной с надписью сволок является конструктивным элементом жилища. Декоративный орнамент представляет собой своеобразную символическую систему.

Yatsenko S. P.

Beam from the Zaporizhzhia oblast Local Lore Museum collection

This article studies and introduces an item (stored at the Zaporizhzhia oblast Local Lore Museum) of the early XVIII century for scientific use. The carved and engraved beam is a constructive element of a house. Decorative ornament represents the peculiar symbolic system.

Шапвалов Г. І.

ЛЮЛЬКА ІЗ КЛЕЙМОМ «ХРЕСТ-ЯКІР» З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

У 2010 році фонди музею Національного заповідника «Хортиця» поповнилися колекцією люльок для паління тютюну. Колекцію люльок козацької доби передав генеральний директор заповідника М. А. Остапенко. Саме він звернув нашу увагу на одну із рідкісних люльок у зв'язку із наявністю на ній незвичного клейма у вигляді «хреста-якоря» *.

Раритетна люлька, якій присвячена публікація, виготовлена за традиційною технологією, за якою вогку глину запресовували у спеціальну форму, що складалась із двох половинок. Відтиснуті у формах дві половинки поєднали, висушили та випалили у гончарному горні. На користь виготовлення люльки саме в такий спосіб свідчить наявність на нижній та передній її частинах виразного «залишкового шва» від поєднання [1, с. 301].

Описувана люлька складається з двох частин: передньої — у вигляді чашечки для тютюну, і поєднаної з нею трохи піднятої вгору та поширеної до краю основи чубука. В цю основу вставлявся чубук — подовжена трубочка з дерева чи кістки. Чашечка люльки і гніздо для чубука між собою поєднані внутрішнім каналом. Загальна довжина люльки складає 54 мм, а діаметр її чашечки — 22 мм. Верхня частина чашечки має заглажений поясок, а середня — прикрашена опуклими краплеподібними виступами. Найширша частина основи для чубука прикрашена орнаментом з косих ліній, а її край — зубчиками. Верхній край передньої частини чашечки має незначне пошкодження (можливо сліди браку).

* Висловлюємо щиро подяку колезі Максиму Остапенку за підтримку автора у його науковому пошуку.